

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

INTERNATIONAL E-RESEARCH JOURNAL

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February - 2019

Special Issue- 111 (B)

साहित्य : संस्कृती, समाज व माध्यमांतर

अतिथी संपादक :

डॉ. व्ही.बी. गायकवाड

प्राचार्य

मराठा विद्याप्रसारक समाजाचे

के.टी.एच.एम. महाविद्यालय, नाशिक

विशेषांक संपादक :

डॉ. दिलीप पी. पवार

विभाग प्रमुख व समन्वयक, मराठी संशोधन केंद्र

मराठा विद्याप्रसारक समाजाचे

के.टी.एच.एम. महाविद्यालय, नाशिक

मुख्य संपादक :

डॉ. धनराज धनगर (येवला)

This Journal is indexed in :

- UGC Approved Journal
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 111 (B) : साहित्य : संस्कृती, समाज व माध्यमांतर
UGC Approved Journal

ISSN :
2348-7143
January-2019

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February-2019 Special Issue - 111 (B)

साहित्य : संस्कृती, समाज व माध्यमांतर

अतिथी संपादक

डॉ. व्ही. बी. गायकवाड

प्राचार्य,

के.टी.एच.एम. महाविद्यालय, नाशिक

विशेषांक संपादक

डॉ. दिलीप पी. पवार

विभाग प्रमुख व समन्वयक, मराठी संशोधन केंद्र,

के.टी.एच.एम. महाविद्यालय, नाशिक

मुख्य संपादक

डॉ. धनराज धनगर (येवला)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 800/-

Website - www.researchjourney.net

Khadi,
Tal. Chhapur,
Dist. Mandla,
421 601

researchjourney2014@gmail.com

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	लेखाचे शीर्षक	लेखक/ लेखिका	पृ.क्र.
1	साहित्य आणि संस्कृती	डॉ.शिरीष लांडगे	05
2	आदिवासी समाज, संस्कृती आणि इतिहासाच्या पाऊलखुणा	डॉ. तुकाराम रोंगटे	09
3	साहित्य, समाज आणि समकालीन संदर्भ	डॉ.वेदश्री थिंगळे	14
4	कामगार कविता प्रवृत्ती (कालखंडानुसार)	डॉ.दिलीप पी.पवार	21
5	साहित्य आणि सामाजाचे अनुबंध	डॉ.शंकर बोऱ्हाडे	30
6	दासबोध ग्रंथातील समाजदर्शन	डॉ. सुरेश जाधव	33
7	साहित्याचे सामाजिक अवलोकन	डॉ.गोविंद रामदिनवार	36
8	साहित्याचे समाजशास्त्रीय संशोधन	डॉ.पौर्णिमा बोडके	41
9	शाहिरी वाङ्मयातील समाज चित्रण	प्रा.माधव खालकर	44
10	मराठी साहित्य आणि समाजपरिवर्तन	डॉ.अशोक लिंगेकर	50
11	लोकसाहित्याचे कलात्मक सौंदर्य	डॉ.शांताराम चौधरी	53
12	साहित्य आणि समाज : परस्पर संबंध	डॉ.अरुण पाटील	64
13	साहित्य आणि समकालीन संदर्भ	डॉ.समिता जाधव	69
14	साहित्य आणि सामाजिक शास्त्रे : अनुबंध	डॉ.किरण पिंगळे	73
15	माध्यमांतर होऊ शकणारी मराठीतील साहित्यकृती : भूमी कादंबरीसंदर्भात	डॉ. सायली आचार्य	77
16	पसायदानातील समाजप्रबोधन	डॉ.छाया शिंदे	82
17	साहित्याचे समाजशास्त्र	डॉ.कार्तिकी नांगरे	86
18	साहित्याचे समाजशास्त्र	डॉ.प्रतिभा घाग	89
19	मराठी साहित्यकृतीचे माध्यमांतर : एक अभ्यास	प्रा.एम.एल.भुसारे	92
20	आदिवासी साहित्य : समाज आणि संस्कृती अनुबंध	अनिल वळवी व डॉ.राजेंद्र ठाकरे	95
21	साहित्य आणि समाज यांचा परस्पर संबंध	श्री.तुषार भोसले	105
22	साहित्य व समाज परस्परसंबंध	प्रा.स्वाती निकम	109
23	ठाणे जिल्ह्यातील आदिवासी मणांचे साहित्य	डॉ.सुनिलदत्त गवरे	113
24	समकालीन साहित्य आणि कथा वाङ्मय	सारिका मोहिते	116
25	वदलते ग्रामीण साहित्य आणि कृषीजीवन	डॉ.अशोक भवर	120
26	साहित्य, समाज, भाषा आणि संस्कृती परस्परसंबंध	डॉ.दत्तात्रय वेलजाळी	125
27	संतांची सामतेची गुढी	डॉ. दत्तात्रय डुंबरे	129
28	साहित्याची सामाजिकता	प्रा.कैलास कळकटे	133
29	साहित्य व समाज परस्परसंबंध (आदिवासी कादंबरीच्या संदर्भात)	प्रा.सुलतान पवार	136
30	शाहीर आण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यातील समाजदर्शन	प्रा.महेश बनकर	139
31	फुले, शाहू, आंबेडकर : साहित्य आणि शिक्षण	डॉ.कैलास खोंडे	143
32	साहित्य आणि समाज यांच्यातील परस्पर संबंध	प्रा.शरद आंबेकर	147
33	आदिवासींचे सांस्कृतिक रुपांतर : स्वरूप आणि साहित्य	प्रा.सुदाम राठोड	151
34	साहित्याचे समाजशास्त्र	प्रा.अनुराधा मोरे	155
35	साहित्य व संस्कृती परस्पर संबंध	श्री. दत्तात्रय शिंदे	159
36	आदिवासी साहित्यातून प्रकट होणारे समाजजीवन	श्रीम.सारिका गांगुर्डे	169

साहित्याची सामाजिकता

प्रा. कैलास कळकटे

मराठी विभागप्रमुख

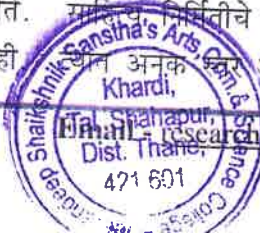
जीवनदीप शैक्षणिक संस्था संचलित,
 कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
 खर्डी, ता. शहापूर, जि. ठाणे.

९९२३९९२३९०

साहित्य हा मर्यादित अर्थाने का होईना समाजजीवनाचा आरसा असतो. समाजमाच्या मानसिकतेचे व गरजेचे प्रतिबिंब कमी-अधिक प्रमाणात साहित्यात उमटत असते. प्राचीन कालखंडापासून आजपर्यंतच्या साहित्याचा आढावा घेतला की, ही गोष्ट पटकन लक्षात येते. त्यामुळेच "साहित्याचा निर्मितीमध्ये अभ्यासाला, गांधार्याला जसे अतिशय महत्त्व असते; तसेच आणखी एक बाब वादनीतपणे स्वीकारली जाऊ शकेल आणि ती म्हणजे साहित्यकृतीतील वास्तवाचे महत्त्व साहित्यकृतीचा सारा डोलारा उभा असतो तो समाज वास्तवावरच" आणि म्हणूनच साहित्य आणि समाज यातील परस्परसंबंध स्पष्ट करण्यासाठी अनेक संकल्पना मांडल्या गेल्या आहेत. "आपल्याकडे भरतमुनींच्या नाट्यशास्त्रात येणारा लोकधर्मीचा उल्लेख किंवा नाटक हे लोकावृत्तानुकरण असते ही भरतमुनींची कल्पना साहित्य व समाज यांचा संबंध सुचविणारी आहे; तर पाश्चात्य साहित्यशास्त्रात प्लेटोच्या 'अनुकृती सिद्धांत' साहित्य समाजसंबंध गृहीत धरला गेला आहे." याचा अर्थ साहित्य आणि समाज यांच्या परस्पर संबंधाचा शोध प्राचीन काळापासूनच घेतल्या जात आहे. इ.स. १७२५ मध्ये व्हिको या इटालियन विचारवंताने New Science या ग्रंथात होमरच्या साहित्याचे सामाजिक अर्थनिर्णयन केले आहे. तर इ.स. १८०० मध्ये 'मदमा द स्टाईल' या अभ्यासकाने साहित्य आणि सामाजिक संदर्भ यांचा अन्वयार्थ लावण्याचा प्रयत्न केला आहे. तेन या फ्रेंच समीक्षकाने वंश, काळ, वातावरण या आपल्या प्रसिद्ध सिद्धांतातून साहित्य आणि समाज यांचा संबंध अधिक ठळकपणे स्पष्ट केला. साहित्य आणि समाज यांचे संबंध स्पष्ट करणारी एक सुसूत्र पद्धती पहिल्यांदा तेननेच मांडली.

रा.ग.जाधव म्हणतात त्याप्रमाणे "साहित्याच्या सामाजिकतेचा विचार दोन प्रकारे करता येणे शक्य असते. एक प्रकार म्हणजे वर्णनात्मक रितीने व दुसरा प्रकार म्हणजे मूल्यात्मक रितीने; वर्णनात्मक पद्धतीने साहित्याच्या सामाजिकतेचा विचार करताना आपणास समाज, लेखक, वाचक, प्रकाशक, भाषा यांसारख्या घटकांचा मागोवा घ्यावा लागतो. मूल्यात्मक दृष्टीने साहित्याच्या समाजसापेक्षतेचा वेध घेताना कलात्मक मूल्ये, बांधीलकी सारखी जीवनमूल्ये, साहित्याची वैश्विक प्रत्ययकारिकता यांसारख्या बाबींचा परामर्श घ्यावा लागतो. यावरून साहित्याचे सामाजिकतेचे स्वरूप किती व्यापक व गुंतागुंतीचे आहे हे दिसून येते."³

साहित्याच्या सामाजिकतेचा शोध घेताना पहिल्यांदा साहित्य आणि समाज यांच्या परस्परसंबंधाचा मागोवा घ्यावा लागतो. कारण साहित्य हे समाजात निर्माण होते. आणि समाजात निर्माण होणाऱ्या प्रत्येक गोष्टीच्या मागे काहीतरी कार्यकारण भाव असतो. अभिव्यक्तीच्या तीव्र जाणिवेतून साहित्याची निर्मिती होते. परंतु अभिव्यक्त होण्याची जाणीवच समाजात घडणाऱ्या अनेक चांगल्या वाईट घटना, वृत्ती-प्रवृत्ती, मनातल्या भावना शब्दांतून व्यक्त कराव्यात, बदलत्या जीवनाचे प्रतिबिंब मांडावे, आपल्या आवती-भवतीचे प्रश्न मांडणे. मानवी जीवनातील चिरंतन मूल्यांना केंद्रस्थानी मांडावे इ. निर्माण होते. साहित्य निर्मितीचे केंद्र व प्रकार सातत्याने बदलत राहत असतात कारण आपला समाज एक जिनसी नाही. साहित्य निर्मितीचे केंद्र व प्रकार सातत्याने बदलत राहत असतात कारण आपला समाज एक जिनसी नाही. त्यामुळे साहित्य

आणि समाज यांचा परस्परसंबंध नाकारता येत नाही. त्यामुळेच “कला समाजाच्या प्रभावापासून मुक्त राहू शकत नाही. मानव समाजाचा इतिहास जेवढा प्राचीन आहे. तेवढाच कलेचाही आहे.”असे अँडाल्फ वॉजकेज यांनी आपल्या ‘आर्ट अँड सोसायटी’ ग्रंथात म्हटले आहे.समाज नेहमी साहित्याकडून अनेक प्रकारच्या अपेक्षा करीत असतो. स्वातंत्र्योत्तर काळात व्यक्ती स्वातंत्र्याचे महत्त्व मान्य करूनही समाजाला जी गोष्ट मान्य नाही ती दडपण्याचे किंवा त्यावर बंधने घालण्याचे काम समाज करत असतो.उदा.आनंद यादव यांच्या‘संतसूर्य’ या कादंबरीच्या संदर्भातील वाद. समाजातील ज्या मूलकल्पना आहेत त्या वाढीस लावण्यासाठी साहित्याने प्रयत्नशील राहिले पाहिजे.असेच समाजाला वाटत राहाते.साहित्य आणि समाज यांच्या परस्परसंबंधाची दुसरी बाजू आहे ती ‘सांस्कृतिक, “एका दृष्टीने समाजाची एक उपसंस्कृती म्हणजे वाङ्मयीन संस्कृती होय...”’ साहित्याच्या इतिहासाच्या वस्तुस्थितीने व साहित्य परंपरेच्या मूल्यकल्पनांनी समाजातील वाङ्मयीन उपसंस्कृती घडत जाते.ही घडणप्रक्रिया अखंडपणे चालू असते.या वाङ्मयीन उपसंस्कृतीशी साहित्यनिर्मितीचा अर्थपूर्ण संबंध असतो.या संबंधातूनच साहित्यातीलच नवे व जुने प्रतिगामी व पुरोगामी , स्थितिवादी व परिवर्तनवादी, प्रयोगवादी व क्रांतिवादी असे संप्रदाय निर्माण होतात. त्यांचा संबंध वाङ्मयीन व सामाजिक असा दुहेरी स्वरूपाचा असतो. ”^४ मराठा साहित्यामध्ये आधुनिक काळात निर्माण झालेल्या प्रत्येक प्रवाहाचा याच स्वरूपातून अभ्यास करावा लागतो कारण ग्रामीण दलित,आदिवासी स्त्रीवादी,जनवादी इ.साहित्यप्रवाहांना ते केवळ वाङ्मयीन जाणीवेतून निर्माण झाले आहे.असे म्हणता येत नाही.कारण त्या प्रत्येकाचा मागे काहीना काही सामाजिक पार्श्वभूमी आहे.

साहित्याच्या सामाजिकतेचा विचार करताना लेखकालाही विचार करावा लागतो.कारण फक्त सामाजिक पार्श्वभूमीच्या बळावर कोणताही लेखक किंवा प्रतिभावंत श्रेष्ठ ठरू शकत नाही. कारण त्या विशिष्ट सामाजिक पार्श्वभूमीच्या बळावर एखादा लेखक जेव्हा लेखन करतो तेव्हा त्याच्याजवळ असणाऱ्या प्रतिभा शक्ती व अभ्यासाच्या बळावर तो साहित्यकृतीला जन्माला घालत असतो. म्हणून या प्रतिभाशक्तीच्या बिंदुजवळ लेखकांच्या सामाजिकतेची व्याप्ती संप्रते. या शक्तीच्या बळावरच तो अभिव्यक्त होत असतो. या शक्तीमुळेच एकाच समाजात जन्माला व एकाच प्रश्नावर लिहिणाऱ्या लेखकांच्या कलाकृती भिन्न असू शकतात. किंबहुना त्या असतातच.

मराठी वाङ्मयाचा इतिहासाचा विचार करताना त्याचे प्रामुख्याने मध्ययुगीन व आधुनिक असे दोन कालखंड मानले जातात. त्यात मध्ययुगीन वाङ्मयाचा इतिहास संत-पंत-तंत या टप्प्यात विभागला जातो तर आधुनिक कालखंडाचा इतिहास १८१८ ते १८७४, १८७५ ते १९२०, १९२० ते १९४५, १९४५ ते १९६०, १९६० ते १९९०, १९९० ते आजपर्यंत या टप्प्यात विभागला जातो. या प्रत्येक कालखंडाला एक नाव देखील आहे. उदा. नवसाहित्याचा कालखंड, परंतु या “सर्वच कालखंडातील सामाजिकतेचे साहित्याशी असलेले नाते सारखे नाही. मराठीच्या वाङ्मयपरंपरेत अनेक वाटा-वळणे आहेत. काही टप्प्यांवर सामाजिकतेचे परिणाम अधिक झालेले दिसतात; तर काही वेळा व्यक्तिनिष्ठेला महत्त्व मिळालेले दिसते. कधी पलायनवादी वृत्ती तर कधी विद्रोही वृत्ती प्रगट झालेली दिसते. याचाच अर्थ मराठी वाङ्मयपरंपरेतील सामाजिकता एकाच स्वरूपाची नाही आणि तशी ती असणे शक्यही नाही.”^५ त्यामुळेच एकाच कालखंडात भिन्न-भिन्न प्रवृत्तीचे लेखन करणारे साहित्यिक आहेत. मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासाच्या प्रत्येक टप्प्यातील सामाजिकतेचा स्वतंत्रपणे आढावा घेणे शक्य आहे.

संदर्भ सूची

१. नागनाथ कोत्तापल्ले, साहित्याचा अन्वयार्थ, तिसरी आवृत्ती, स्वरूप प्रकाशन औरंगाबाद, २०१३, पृ. ०३
२. दिगंबर पाध्ये, साहित्य, समाज आणि संस्कृती, चौथी आवृत्ती, लोकवाडमय गृह, मुंबई, पृ.०७
३. रा.ग.जाधव, साहित्य व सामाजिक संदर्भ, तृतीय आवृत्ती, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, २००३, पृ.७२
४. तत्रैव, पृ.७४
५. वि.शं.चौगुले, 'साहित्य आणि समाज', साहित्य आणि समाज, संपा. डॉ.सुनंदा गोसावी, विलास खोले, नाशिक, १९९१, पृ.४१

